

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Історичний факультет

Кафедра нової та новітньої історії

Дипломна робота

спеціаліста

на тему: **«Артур Мехен: персональна історія»**

«Arthur Mahan: personal history»

Виконав: студент денної форми навчання
спеціальності 7.02030201 Історія

Вітряк Максим Миколайович

Керівник к.і.н., доц. Черних І.Д.

Рецензент д.і.н. проф. Діанова Н.М. _____

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

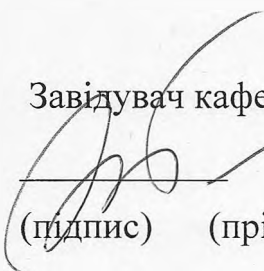
№ 13 від 4 травня 2016 р. .

Захищено на засіданні ЕК № 1

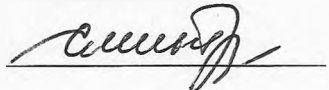
протокол № 2 від 25.04. 2016 р.

Оцінка добре / В / 88

Завідувач кафедри

 О. Б. Дьомін
(підпис) (прізвище, ініціали)

Голова ЕК

(підпис) (прізвище, ініціали)

Одеса – 2016

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерельна та історіографічна база проблеми.....	6
1.1. Джерельна база дослідження.....	6
1.2. Історіографія проблеми.....	15
Розділ 2. Життєвий шлях та військова кар'єра А. Т. Мехена.....	25
2.1. Життєвий шлях А. Т. Мехена.....	25
2.2. Військова кар'єра А. Т. Мехена.....	37
Розділ 3. Геополітична теорія Альфреда Мехена.	62
3.1. Основні положення геополітичної теорії А.Т. Мехена.....	62
3.2. Вплив геополітичної теорії А. Т. Мехена на військову політику «морських держав».....	67
Висновки.....	88
Список джерел та літератури.....	93
Додаток.....	99

ВСТУП

Актуальність роботи. Життєвий шлях та військова кар'єра відомого американського військового теоретика А. Т. Мехена маловідома українській історичній спільноті і тому потребує дослідження. Аналіз особистого життя відомого вченого та впливу його ідеї геополітичного військово-морського домінування на зовнішню політику США, Англії та Японії на початку в кінці XIX-XX ст. допоможе краще осмислити сучасну політику світових держав та основні тенденції сучасного світу.

Кінець 19 - початок 20 ст. століття був епохою агресивного «маринізму» - вчення про могутність морського флоту. Величезну роль в розвитку теорії «маринізму» зіграла геополітична концепція «морської сили» Альфреда Тайера Мехена.

У сучасній історичній науці «геополітика» визначається як термін, що характеризує теорію та практику міжнародних відносин, заснованих на взаємозв'язку географічних, геостратегічних, соціально-політичних, військових, демографічних, економічних і інших факторів. Всі ці різноманітні фактори національної могутності розглядаються з позиції співвідношення сил в регіоні чи в світі. Геополітика - фундаментальне поняття теорії міжнародних відносин з важливими параметрами, концептуальними установками та методологічними принципами. А.Т. Мехен не використовував термін «геополітика», але вважається одним з батьків-засновників геополітичної науки.

Мета дипломної роботи полягає в тому, щоб на основі наявних джерел та історіографічної бази дати характеристику особистості адмірала А.Т. Мехена, його історико-політичній концепції та висвітлити ступінь впливу цієї теорії на військово-морську політику США, Англії та Японії на початку XX ст.

Виходячи з мети, нами були поставлені наступні завдання:

- проаналізувати джерельну базу та історіографію з даної теми;
- охарактеризувати життєвий шлях та військову кар'єру А.Т. Мехена;

- розкрити основні положення геополітичної концепції «морської сили» теоретика;
- проаналізувати вплив ідей А.Т. Мехена на військово-морську політику «великих держав» у першій половині XX ст.

Об'єктом дослідження є вклад адмірала А. Т. Мехена в розвиток військово-морського мистецтва, флоту та становлення геополітичних концепцій.

Предметом дипломної роботи є вивчення життя, військової і педагогічної діяльності та ідейної спадщини А.Т. Мехена.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1840 року (рік народження) до 1914 року (року смерті А. Т. Мехена).

Географічні межі дослідження охоплюють США, Англію та Японію.

У процесі написання роботи ми спиралися на такі базисні принципи історичної науки – історизм, науковість, об'єктивність.

За допомогою методів біографістики ми дослідили теорію, історіографію та історико- біографічну термінологію.

Вивчаючи біографію А.Т. Мехена, ми застосовували ретроспективний метод. Для дослідження особистого життя та військової ка'єри А.Т. Мехена ми спиралися на проблемно-хронологічний та історико-описовий методи. Під час аналізу ідейного спадку теоретика та еволюції його поглядів скористалися історико-порівняльним та історико-логічним методами. Політико-описовий політико- порівняльний методи нами були використані для аналізу впливу геополітичних ідей «морської сили» А.Т. Мехена на військову політику Англії, США та Японії.

Структура роботи. Відповідно до поставленої мети і виконаних нами завдань, дипломна робота отримала такий структурний вигляд: вступ, три розділи, висновки і список використаних джерел і літератури.

В першому розділі розглядаються джерельна та історіографічна база дослідження.

Другий розділ містить біографічний огляд та характеризує військову і педагогічну кар'єру адмірала А.Т. Мехена.

Третій розділ присвячено вивченню геополітичної концепції «морської сили» та впливу доктрини «морської сили» на військово-морську політику США, Японії та Великобританії.

Для написання роботи нами було використано шість джерел та шістдесят дві одиниці літератури. Більша частина джерел є монографіями А.Т. Мехена; в історіографії ми вивчали критичні відгуки на історико-політичну концепцію «морської сили» та геополітичні погляди А.Т. Мехена, адмірала, теоретика, вченого.

ВИСНОВКИ

В ході нашого дослідження ми прийшли до таких висновків:

- проаналізована джерельна база доводить, що творчий спадок А.Т. Мехена був наслідком військової кар'єри та життя Мехена, які були продуктом тієї епохи, коли жив цей видатний військовий теоретик.

З персоналії Артура Мехена ми бачимо, що спочатку родина не була згодна з його намірами стати військовим моряком, бо флот США на той час був невеликий і перспективи кар'єрного росту були примарними. Але в своєму виборі він проігнорував думку батьків. На нашу думку, на життєвий вибір А.Т. Мехена вплинула військова атмосфера Вест-Пойта, де він народився, до того ж у військовому університеті викладав його батько.

В зарубіжній історіографії перша велика персоналія про А. Т. Мехена «Життя контр-адмірала Мехена», автором якої був Чарльз К. Тейлор, англійський консул у Нью-Йорку, була опублікована 1920 р. Ця робота згадується та використовується з неї матеріал у роботі радянського історика І. С. Ззавича «Артур Мэхэн как историк британского морского имущества», матеріалами якої ми користувалися. Основний акцент в цій книзі, яка носила швидше науково-популярний характер, було зроблено на дослідженні впливу А. Т. Мехена на британську морську політику напередодні Першої світової війни. Незважаючи на значну кількість першоджерел, використаних автором, книга є по суті перерахуванням фактів біографії А.Т. Мехена, озвучуванням ряду спірних тверджень і містить безсистему публікацію різних матеріалів, пов'язаних з життям американського адмірала. Радянська історіографія, присвячена особистості Мехена, представлена працями капітана 2-го рангу В. М. Кулакова- статтею «К критике теории морской силы А. Т. Мехена» і Ззавича І. С. – монографією- «Альфред Мэхэн как историк морского могущества Великобритании : историографический очерк».

1925 року вийшла робота американських авторів Чарльза Олдена і Роберта Ерла «Творці військово-морської традиції». Дана книга містить відносно невеликий за обсягом матеріал, що стосується Мехена, і не відрізняється глибиною дослідження. Автори зображували творця теорії «морської сили» в доброзичливому ракурсі; помітного сліду в історіографії ця робота не залишила. Цікавість до персони А.Т. Мехена збереглася і в сучасній історіографії.

Американський дослідник і офіцер флоту Б. Армстронг вважає хибними твердження критиків А. Т. Мехена про те, що той писав лише про важливість лінійного флоту та геополітичну обстановку епохи імперіалізму. Він впевнений, що ідеї А. Мехена опираються на закони стратегії, політики і військової діяльності, які актуальні в усі часи. Більш того, саме зараз геополітична ситуація багато в чому схожа із ситуацією кінця XIX - початку XX ст., коли працював А. Мехен. Щоб продемонструвати актуальність ідей А. Мехена, Б. Армстронг відібрав п'ять маловідомих коротких робіт Мехена, котрі опублікував у своїй книзі, доповнив кожен з них вступом та коментарем. Робота Б. Армстронга була добре сприйнята історичною спільнотою США та інших країн. Найавторитетнішою сучасною російськомовною роботою, що присвячена біографії Артуру Мехена, є монографія доцента Далекосхідного університету Миколи Васильовича Федорова «Идеи адмирала А.Т. Мэхэна и военно-морская политика великих держав в конце XIX - начале XX века».

Проведений нами аналіз біографії показав, що А.Т. Мехен визнавав себе поганим командиром корабля, так як більш схилився до військової теорії, а не практики. Але попри все, він пішов у відставку в званні контр-адмірала. Аналіз історіографії, в якій автори посилаються на нотатки Мехена, вказує на нього як на поганого «плаваючого» офіцера, який писав у своїх нотатках про свою непридатність до служби на кораблі. Треба зауважити, що спеціальні комісії, які розглядали кандидатуру Артура Мехена про

представлення до наступного чину, вважали його достатньо компетентним для цієї ролі. Під час командування крейсером «Чикаго» командор проявив себе як компетентний офіцер, але поганий командир. Але треба згадати, що цю посаду А.Т. Мехену нав'язали; під час свого командування теоретик займався написанням біографії Адмірала Гораціо Нельсона. А.Т. Мехен увійшов в історію як теоретик та військовий педагог. Він під час свого викладання у Військово-морському коледжі в Ньюпорті фактично створив основи американської військово-морської системи освіти. Саме Артур Мехен започаткував в США спеціалізований військово-морський заклад, що спеціально готував офіцерів для флоту, бо до того часу флотські офіцери навчалися разом із кавалеристами та артилеристами в Анаполісі. Вони мали добру підготовку з питань артилерії та суднобудування, але ніяку з військово-морської теорії. Теоретик своїми лекціями створив американську військово-морську теоретичну школу. Як потім згадували слухачі його лекцій, вони спочатку не розуміли «яке відношення походи ерцгерцога Карла мають до військово-морського мистецтва», хоч потім дякували командору за отриманні знання. В своїх лекціях А.Т. Мехен торкався, насамперед, питань стратегії та геополітики, а потім тактики. Основна концепція цього видатного теоретика є такою: морська цивілізація є торгова цивілізація.

Згідно з геополітичними концепціями А.Т. Мехена, головним інструментом політики є торгівля. Військові дії повинні лише забезпечити якомога кращі умови для створення планетарної торгової цивілізації. Теоретик розглядавав економічний цикл в трьох моментах: обмін товарів та послуг через океанські шляхи; навігація, котра реалізує цей обмін; колонії, які здійснюють циркуляцію товарообміну на світовому рівні. Вчений обґрунтував критерії геополітичного статусу держави та побудував свою геополітичну теорію виключно із поняття «морської сили» та її інтересів.

Ідеї А. Т Мехена помітно вплинули на зовнішню та внутрішню політику США. До думки А. Т. Мехена прислуховувались військово-морські міністри

США, а також двадцять п'ятий президент США Теодор Рузвельт, який був особисто знайомий із теоретиком та послуговувався його порадами в своїй політиці. Американські політики використовували творчий спадок вченого перш за все з метою пропаганди і привернення уваги до проблем флоту.

В Японії ідеї А.Т. Мехена здобули особливу популярність, тому що теоретик у своїх трудах описував Англію як взірець проявлення «морської сили». Японське керівництво хотіло перетворити свою країну на азійську Англію, тому користувалося геополітичними концепціями Мехена, як у зовнішній, так і у внутрішній політиці. Військове командування Японії застосовувало геополітичні концепції Мехена в розробці планів ведення війни проти Китаю та Росії. Цікавість до геополітичних концепцій Мехена викликана, по-перше тим, що Японія, так і Англія - острівна країна, по-друге, - ментальною особливістю японців. А.Т. Мехен наголошував на вирішальній битві—«в якій перемога або смерть», що імпонувало японцям з їх кодексом ''бусідо'' з його ідеєю генеральної битви. Із вище наведеного стає зрозуміло, чому японці так захоплювалися геополітичними ідеями адмірала.

В Англії геополітичні ідеї теоретика перетворилися на своєрідний культ. Британське військово-морське керівництво напередодні Першої світової війни плани ведення війни проти Німеччини перейняло у А.Т. Мехена з деякими варіаціями. Також треба відзначити, що реформи у британському флоті, які здійснили адмірал Фішер та Уїнстон Черчилль, також були проведені у дусі геополітичних концепцій Мехена. Коли командор як командир крейсера «Чикаго» у складі американської ескадри прибув до Англії, то його зустріли як главу союзної Британії країни. Він став почесним членом Оксфорду та Кембриджу, його приймала королівська родина та голови обох фракцій британського парламенту. Крім того, А.Т. Мехен став першим іноземцем у складі елітного Військово-морського клубу, членами якого раніше могли бути тільки старші британські військово-морські офіцери. Треба додати, що книги теоретика з'явилися дуже вчасно для британського флоту, бо тоді інтерес

англійського суспільства до власного флоту був невеликим і британському обивателю проблеми флоту були нецікаві. Британські військово-морські офіцери обожнювали монографії вченого, щоб через них донести якомога ширшим колам британського суспільства потрібність флоту та його роль у становленні Британської імперії і добробуті простих англійців.

Саме тому, на нашу думку, постать та ідейний спадок Артура Мехена мають наукову цінність і потребують додаткових досліджень. Треба додати, що аналіз біографії та військової кар'єри є цінним джерелом для розуміння тих змін у військово-політичній думці, які відбувалися в США кінця XIX- поч. XX століття.

СПИСОК ВИВЧЕНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Влияние морской силы на историю, 1660–1783.-М.: ООО Издательство АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 634 с.
2. Битти Д. История британского флота в конце XIX-начале XX вв. / Дэвид Битти, перевод с англ. - СПб.: Санкт-Петербург, 1997. - 240 с.
3. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую революцию и Империю/А.Т. Мэхэн.-- М.: ООО Издательство АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 634 с.
4. Мэхэн А.Т. Война с Испанией /Артур Тайер Мэхэн, перевод с англ.-- СПб.: Terra Fantastica, 2002. –500 с.
5. Мэхэн А.Т. Юго-Восточная Азия/ АртурТайер Мэхэн, перевод с англ.-- СПб.: Terra Fantastica, 2002. –567 с.
6. Mahan A.T.Southeast Asia / Mahan A.T. — Washington, 1975.—384 с.

ЛІТЕРАТУРА

7. Александров А. П. Критика теории владения морем/ А. П. Александров. - Л.: Гидрограф, упр. Упр. ВМС РККА, 1930. – 80 с.
8. А.П. (псевдоним). Стратегическое значение флота//Русское судоходство.-- 1893. - № 136-137 (январь-февраль). - С. 44-48.
9. Армстронг Бенджамин. Неизвестный Мехен: новый взгляд/ Бенджамин Армстронг. – СПб: Морская литература, 2014. – 400 с.
10. Асадо С. Флот объединённых провинций. От рождения до гибели/ Садао Асадо, перевод с англ. - М.: Изографус, ЭКСМО, 2003. -- 1000 с.
11. Белявская И. А. Теодор Рузвельт и общественно-политическая жизнь США / И. А. Белявская. - М.: Наука, 1978. - 310 с.
12. Бескровный Л. Г. Очерки военной историографии России/ Л. Г. Бескровный -- М.: Изд-во АН СССР, 1962.-318 с.

13. Бойнтон Чарльз. История Американского Флота. Том 2/Чарльз Бойнтон.- М.: Изографус, ЭКСМО, 2009.- 732 с.
14. Бутаков А. Г. Нельсон по последним его биографиям/ А. Г. Бутаков// Морской сборник.—1899. -№8.— С. 35-64.
15. Вильсон Х. Р. Броненосцы в бою / Херберт Роджер Вильсон, перевод 4-е изд.- М.: Изографус, ЭКСМО, 2002.- 432 с.
16. Вильсон Х. Р. Линкоры в бою 1914-1918 гг./ Херберт Роджер Вильсон, пер. с англ., 4-е изд.- М.: Изографус, ЭКСМО, 2002.- 432 с.
17. Головачев В. Ф. Политика и морская война /В. Ф. Головачев //Морской сборник.- 1903.-- № 12. -С. 131-162.
18. Головачев В.Ф. Война Англии с южноафриканскими республиками //Морской сборник. -1901. --№ 7.—С. 56-71.
19. Давелюи Р. Исследования по морской стратегии /Ренэ Давелюи, перевод с франц. - СПб.: Воен.-мор. Ученый отдел Глав. Мор. Штаба, 1966-- 376 с.
20. Дементьев И. П. Доктрина морской мощи Альфреда Мэхэна /И.П. Дементьев // США: экономика, политика, идеология.- 1972. - № 5.- С. 36-82.
21. Дементьев И. П. Идеиная борьба в США по вопросам экспансии (на рубеже XIX-XX вв.) /И. П. Дементьев. - 2-е изд. - М., 2005.—450 с.
22. Джен Ф.Т. Ереси в учении о морской силе / Фредерик Томас Джен, перевод с англ.-- СПб.: Изд-во В. Березовского, 1907. —XVI.-- 296 с.
23. Доливо-Добровольский Б. И. О рациональности военно-морской идеи в государстве /Б. И. Доливо-Добровольский //Военно-морская идея России: Духовное наследие Императорского флота/под ред. А. Е. Савинкина. --2-е изд. - М.: Русский путь, 1999. - С. 75-93.
24. Доценко В. Д. История военно-морского искусства. Галеры, парусники, броненосцы /В. Д. Доценко / под ред. В. И Куроедова. - М.: Эксмо, 2003.- Т. 1. - 832 с.

25. Доценко В. Д. Основоположник теории морской силы [Электронный ресурс], В. Д. Доценко.-- Режим доступа: [http://society.polbu.ru/tihonra-vov "justify">.](http://society.polbu.ru/tihonra-vov%20justify) (23.01.2015).
26. Доценко В. Д. Основоположник теории морской силы: вступит. ст. / В. Д. Доценко // А.Т. Мэхэн . Влияние морской силы на историю, 1660-1783, перевод с англ., 4-е изд. - М., СПб.: «Изд-во АСТ»-Terra Fantastica, 2002. - С. 600-614.
27. Захаров С. Е. История военно-морского искусства: учебник для высших военно-морских училищ / С. Е. Захаров.-- М.: Воениздат, 1969.-576 с.
28. Ерофеев Н. А. Английская колониальная политика и закон о флоте 1889г. /Н. А. Ерофеев //Проблемы британской истории. - М.,1972. -- С. 169-196.
29. История военно-морского искусства /отв. ред. Н.А. Питерский. - М., 1972.-- Т 3.-- 320 с.
30. Звавич И. С. Альфред Мэхэн как историк морского могущества Великобритании : историографический очерк /И. С. Звавич // Доклады и сообщения исторического факультета МГУ. - М.: Изд-во МГУ, 1948. - Вып. 29.
31. Золов А.В. США: борьба за мировое лидерство. К истории американской внешней политики. XX век/ А.В Золов. --Калининград: Изд-во РГУ им. И.Канта, 2010. – 365 с.
32. Золотых В. Р. Американские консерваторы и политика (конец XX – начало XXI века).-- Пермь: Кн.формат, 2011. – 310 с
33. Зонин С. А. Адмирал Л. М. Галлер: Жизнь и флотоводческая деятельность/ С. А. Зонин. - М.: Воениздат, 1991. -414 с.
34. Кулаков В. М. К критике теории «морской силы» А.Т. Мэхэна / В. М. Кулаков // Морской сборник. - 1947. - № 11. - С. 73 - 77.
35. Кулаков В. М. О военно-политических взглядах А.Т. Мэхэна / В. М. Кулаков // Основные проблемы истории США в американской историографии (1861-1918) / под ред. Г.Н. Севостьянова. -- М.,1974.- № 4.- С. 48-62.

36. Лебедев Е. Н. К критике английской теории господства на море / Е. Н. Лебедев // Морской сборник. --1948. - № 9. - С. 32-57.
37. Ледовитый М. (псевдоним) Законы развития морской силы / М. Ледовитый //Русское судоходство. --1895. - № 158 (май). - С. 1-9.71.
38. Лихарев Д. В. Эра адмирала Фишера. Политическая биография реформатора британского флота / Д. В. Лихарев. -- Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1993.- 296 с.
39. Макаров С. О. Рассуждения по вопросам морской тактики / С. О. Макаров. -5-е изд. - М.: Воениздат, 1943. - 516 с.
40. Миньяр-Белоручев К. Реформы и экспансия в политике США (конец 1830-х - середина 1840-х годов) / К. Миньяр-Белоручев - Москва: Издательский дом «Проспект-АП», 2005. – 176 с.
41. Мертваго Д. Ф. Об исполняемой судостроительной программе американского флота / Д. Ф. Мертваго // Морской сборник. -1903. - № 1. - С. 83-103.
42. Мунтян М.А. Геополитика: история и современность. Курс лекций. Т. I. Части 1-2. М., 2009. 416 с.
43. Носков В. В. Институты власти и внешняя политика США, 1901-1913 гг. / В. В. Носков - СПб.: Наука, 1993. - 480 с.
44. Носков В. В. К истории консервативных традиций в историографии США: историческое наследие А. Мэхэна / В. В. Носков // Критика концепций современной буржуазной историографии: Отечественная и зарубежная история: межвузовский сборник / под ред. Р. Г. Скрынникова. - Л., 1987. - № 8.- С. 56 —72.
45. Носков В. В. Крейсерская доктрина и международный мир. /В. В. Носков //Первые петербургские кареевские чтения по новистике (17-21 апреля). - СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1996.- С. 139-141.
46. Подсобляев А. Г. Командор А.Т. Мэхэн и его книги //Мэхэн А.Т. Влияние С. А. морской силы на историю: 1660-1783 гг./А. Г. Подсобляев, пер. с англ. -3-е изд. - М., Л.: Гос. Военмориздат НКВМФ СССР, 1941. – 432 с.

47. Португалов Н. М. Альфред Тайер Мэхэн (морской историк) / Н. М. Португалов //Кронштадский вестник. -19.09.1909. - С. 3-4.79.
48. Раскин А.П. Развитие военно-морского флота США на рубеже XIX-XX вв. /А.П. Раскин. - Л., 1978.- 210 с.
49. Раскин А. П. Развитие морской мощи США (1901-1909 гг.) / А. П. Раскин//Американский ежегодник - 1974.- № 8 - С. 258-278.
50. Сталбо К. А. Военно-морские силы в политике США / К. А. Сталбо . - М.: Воениздат, 1990.— 368 с.
51. Скрыгин С. А. Обсуждение вопросов по морской тактике / С. А. Скрыгин //Морской сборник. --1897. -№ 10.-С. 1-45.
52. Строков А. А. Вооруженные силы и военное искусство в первой мировой /А. А. Строков - М.: Воениздат, 1974. - 616 с.
53. Смит Питер. Закат владыки морей / Питер Смит.-- М.: Воениздат, 2003. - 64 с.
54. Тихонравов Ю. В. Концепция Морской силы (А. Мэхэн) [Электронный ресурс] / Ю. В. Тихонравов/ В кн.: Тихонравов Ю.В. Геополитика. – Режим доступа: http://society.polbu.ru/tihonra-vov_geopolitics/ch14_iv.html.
55. Травиничев А. А. Оперативно-тактические взгляды германского флота /А. А. Травиничев--М.-Л.: Военмориздат, 1941. – 523 с.
56. Трайнин П. А. О военных теориях империалистических стран / П. А.Трайнин - Л: Общ-во по распр. полит, и науч. знаний РСФСР, 1956.-400 с.
57. Туровский Р. Ф. Политическая география: учебное пособие /Р. Ф. Туровский. – Москва, Смоленск: Изд-во СГУ, 1999. - 381 с.
58. Федоров Н.В. Идеи адмирала А.Т. Мэхэна и военно-морская политика великих держав в конце XIX - начале XX века. СПб.: С.-Петербургский гос.ун-т, 2010. – 239 с.
59. Фурсенко А.А. (ред.) Словарь американской истории с колониальных времен до первой мировой войны М.: Изографус, ЭКСМО, 2002.- 432 с.
60. Хоуарт Стивен. К сияющему морю. История военно-морского флота США. 1775-1991/ Стивен Хоуарт, перевод с англ., 4-е изд. - М.: «Изд-во АСТ»-Тетра

Fantastica, 2012.

61. Шершов А.П. История военного кораблестроения с древнейших времен до наших дней. 2-е изд. - СПб.: Полигон, 1994. - 364 с., илл.
62. Шилов С.П. Курс правящих кругов Германии на создание большого военно-морского флота на рубеже XIX и XX вв. / С. П. Шилов.-- Л.: ЛГУ, 1987.-194 с.
63. Штенцель А. История войн на море / Адольф Штенцель, перевод с нем.-- 2-е изд. - М.: Изографус, Эксмо, 2002. - Т. 1. - 704 с.; Т. 2. - 800 с.
64. Шульц Г. К. Морская сила и способность побеждать / Георг Конрад фон Шульц // Морской сборник. --1906. - № 11. - С. 39-60.
65. Якимычев А. М. Война малым (слабым) флотом /А. М. Якимычев // Морской сборник. -1928. - № 9. - С. 44-66.
67. Яковенко Ф. Т. Военные теории XX века /Ф. Т Яковенко -М.: Вече, 2004.— 500 с.
68. Яновский М.Т. Об использовании флота /М.Т. Яновский //Морской сборник. -- 1997. - № 7. - С. 32-49.